

סיכום מחקר בנושא " תפקיד המורה במניעת השימוש בחומרים פסיכואקטיביים בקרב תלמידים: ניתוח עמדות והתנהגויות של מורים באמצעות המושג "התנהגות אזרחית בארגון" "

מאת: פרופ' יזהר אופלטקה, מביה"ס לחינוך באוני' תל אביב.

המחקר מומן על-ידי הרשות הלאומית למלחמה בסמים ואלכוהול.

המחקר ביקש לבחון את תפקיד המורה בבית הספר בהקשר לשימוש לרעה בחומרים פסיכואקטיביים בקרב תלמידים. במיוחד, ביקש המחקר לבחון מהם התכונות והמניעים המאפיינים מורים העושים מעבר למתבקש במסגרת תפקידם בהקשר זה. המושג "התנהגות אזרחית בארגון" מתאר התנהגות שאינה מחויבת מהגדרת התפקיד, מבוססת על בחירה אישית ומכוונת כלפי אחרים או הארגון.

המחקר נערך בשיטת מחקר איכותנית. רואיינו בעלי תפקיד בבתי ספר (30 מורים ו-10 מנהלים), בחטיבות ביניים ובתיכונים. המחקר נערך במחוזות דרום, מרכז ותל-אביב של משרד החינוך.

מצ"ב תמצית ממצאי המחקר.

למעוניינים לקרוא ולהעמיק, דו"ח המחקר המלא נמצא במרכז המידע ובאתר האינטרנט של הרשות.

תקציר מנהלים

בהתבסס על מודלים של התנהגות אזרחית בארגון מטרת המחקר הנוכחי הייתה לבחון את דפוסי ההתנהגות האזרחית בארגון של מורים בחינוך העל יסודי (חטיבת ביניים וחטיבה עליונה) ביחס למניעת השימוש בחומרים פסיכו-אקטיביים. באופן ספציפי יותר המחקר מכוון היה,

- לזהות את ההיבטים הפורמאליים בהגדרת תפקיד המורה ביחס למניעה וטיפול בהתמכרות תלמידים לסמים ולאלכוהול, זאת לאור מורכבותה ורב-פניה של מדיניות חינוכית בתחומים רבים.
  - לבחון אלו סוגים של פעולות ביחס למניעה וטיפול בשימוש בסמים ואלכוהול בקרב תלמידים נתפסים על ידי מורים, מנהלים, ומפקחים כחלק מהגדרת תפקידו של המורה, ואלה כחלק מהתנהגותו האזרחית בבית הספר.
  - לחשוף את אותן הפעולות שמורים מבצעים, הלכה למעשה, ביחס למניעה וטיפול בסמים ואלכוהול בקרב תלמידים שהן מעבר לנדרש מהם, על פי תפיסתם, בהגדרת תפקידם, וההשפעה הנתפסת של פעולות אלה על המורה, התלמידים ובית הספר.
  - להבין את הגורמים הקונטקסטואליים והאישיים המניעים מורים להתנהג אזרחית ביחס לתחומי מניעה וטיפול בסמים ואלכוהול בקרב תלמידים.
- בהתבסס על ראיונות מובנים למחצה עם 30 מורים המלמדים בבתי ספר על יסודיים ונתפסים כמורים העושים מעל ומעבר בנושא החינוך למניעת השימוש בחומרים פסיכו-אקטיביים בבית ספרם, זוהו מספר תמות מרכזיות הקשורות ישירות לשאלות המחקר.

משימות הנתפסות כחובה בתפקיד המורה

- א. להכיר את הילד כמכלול, בכלל, ולזהות סימנים מחשידים בתלמיד, בפרט, כעיניים אדומות, היעדרויות לא מוסברות, עייפות כרונית, שינויים פתאומיים במצב הרוח וכדומה.
- ב. לדווח על חשד לשימוש בסמים או שתייה מופרזת של אלכוהול ליועצת בית הספר או למנהל כל אימת שהמורה מזהה סימנים מחשידים. מנהלים הדגישו את הצורך בדיווח על אירועים שליליים שהתרחשו בבית הספר ומחוצה לו ובכלל זה עישון סמים וצריכה מופרזת של אלכוהול.
- ג. להעביר את תכנית המניעה הרשמית שנכתבה על ידי משרד החינוך לכיתות שונות של בית הספר העל יסודי, ובכלל זה הדגשת הסכנות הטמונות בשימוש בסמים ובצריכה מופרזת של אלכוהול, העברת ידע קיים בסוגיית ההתמכרות לחומרים פסיכו-אקטיביים, וכיוצא בזה. אבל, חשוב להדגיש כי מחויבותו זו של המחנך איננה ייחודית; הוא נדרש להעמיק גם בסוגיות של זהירות בדרכים ואלומות באשר היא.
- ד. מקצת המרואיינים הדגישו את חובתו של המורה והמחנך להשתתף באירועים בית ספריים העוסקים בחינוך למניעת השימוש בחומרים פסיכו-אקטיביים ובאירועים בית ספריים בהם עלולים התלמידים להשתכר כמסיבות שכבתיות וטקסים שונים.

פעולות הנתפסות כהתנהגויות אזרחיות בארגון

- א. אמפתיה כלפי תלמידיו הבאה לידי ביטוי בכך שהמורה מוודא באופן שיטתי ועקבי כי התלמידים אינם מעשנים או שותים לשוכרה בבית הספר ומחוצה לו, באמצעות ביקורי בית, שיחות טלפון עם הורים, התקשרות עם תלמידים באמצעות רשתות חברתיות באינטרנט, משלוח ממסרים להורים וכיוצא בזה. אמפתיה זו כוללת אף דאגה כנה לביטחונם של הילד ולעמידתו בחיים.
- ב. נקיטת עמדה פרו-אקטיבית בעקבות חשד העולה בליבו של המורה בנוגע להתמכרותו של תלמיד מסוים לשימוש בסמים ו/או אלכוהול. עמדה פרו-אקטיבית כוללת פנייה ישירה להורים לבדוק את הסימנים המחשידים ולעקוב אחר התנהגות הילד, ביקורי בית בביתו של "החשוד", התייעצות עם היועצת או קצין נוער, שיחות אישיות רבות עם הילד, ייזום פעולה כיתתית בנושא, ועד לליווי הילד למרכזי גמילה או למטפל מקצועי במקרים מעטים ביותר.
- ג. העשרת תכנית המניעה והשקעה מעבר לנדרש במדריך למורה, ובכלל זה גיוון דרכי ההוראה בשיעור (סרטים, ניתוח אירועים אקטואליים, משחקי תפקידים, סדנאות חווייתיות, חשיפת התלמידים לתכנים נוספים והכנה מעמיקה של התלמידים לסכנות הכרוכות בשימוש בסמים ובשתייה מופרזת של אלכוהול.
- ד. חניכה והקשבה לכל ילד בהן המורה מהווה כתובת לשיחה אישית עם התלמיד. לעיתים, התלמיד או היוזם את השיחות הללו והמורה נגיש אליו ומקשיב לבעיותיו ושאלותיו. לעיתים, היוזם הוא המורה המתערה בין התלמידים בהפסקות, מתקשר לבתי תלמידים שמצויים בסיכון לפי תפיסתו, ומנסה לזהות אותות של מצוקה.
- ה. מעורבות רבה באירועים הנוגעים לסמים ואלכוהול ברמת בית הספר כהשתתפות בוועדות ואירועים שונים שבית הספר מארגן, החדרת פרויקטים לבית הספר, וייזום אירועים ייחודיים לבית הספר כהבאת נגמל לתלמידי השכבה או ארגון אירוע מיוחד לחשיפת הורי התלמידים לסכנות הטמונות בהידרדרות לסמים ואלכוהול.
- ו. שילוב נושא הסמים והאלכוהול בשיעורים הדיסציפלינאריים של המורה הן באמצעות החדרת נושאים אקטואליים לשיעור העוסקים בסיפורים על נערים ונערות שהתמכרו לסמים או גרמו לתאונות דרכים עקב שתייה מופרזת, והן באמצעות בחירת תכנים בתכנית הלימודית היכולים להיות קשורים לשתייה מופרזת והתמכרות לסמים. במקרים אחדים המורים משתמשים בנושא הסמים והאלכוהול על מנת להמחיש נושאים שנלמדים בכיתה כגרפים במתמטיקה, פסוקים מהמקרא, ואירועים היסטוריים שונים

גורמי ההתנהגות האזרחית

- א. שלושה גורמים המעכבים התנהגות אזרחית של מורים בהקשר של החינוך למניעת השימוש בחומרים פסיכו-אקטיביים זהו במחקר: פחד של המורה לעסוק בתחום הסמים עקב התפיסה החברתית השלילית של תחום זה, היותו של הנושא מורכב מאד ובעל השלכות שליליות אפשריות על מיטביות המורה ורגשותיו, והעדר הכשרה מקצועית ומעשית מספקת למורה בתחום המניעה והטיפול של מתמכרים לסמים ולאכוהול. אלא שכן מתנהגים אזרחית בתחום הסמים והאלכוהול בבית הספר מצאו דרכים מגוונות

להתגבר על גורמים מעכבים אלה.

ב. בין הגורמים העקיפים המעודדים הופעתן של התנהגויות אזרחיות בארגון הקשורות לחינוך למניעת השימוש בסמים ואלכוהול בקרב בני נוער אנו מוצאים פעילויות בית ספריות בנושא הסמים והאלכוהול המעלות את מודעותם של המורים לנושאים אלה, והיותם של המורים המתנהגים אזרחית בעלי "ראש גדול" בבית הספר הנרתמים לסייע בפרויקטים שונים בבית הספר, תומכים במורים אחרים בעבודתם, משקיעים מעבר לנדרש בעבודתם וחושבים באופן יצירתי. עבורם החינוך למניעת השימוש בחומרים פסיכו-אקטיביים הוא בגדר זירה מקצועית נוספת בהם הם פשוט "ראש גדול".

ג. גורמים עקיפים נוספים נקשרים לעמדות המורה והמנהל כלפי נושא הסמים והאלכוהול בחברה, בכלל, ובקרב בני נוער, בפרט. מתברר, כי תפיסתם את השתייה המרובה של אלכוהול על ידי בני נוער בנושא בוער וחמור המדרדר את החברה הישראלית, לצד תפיסתם של רבים את תכניות המניעה הרשמיות של משרד החינוך כלא אפקטיביות דיו, עשוי להסביר, ולו בחלקו, את נטייתם של המורים להתנהג אזרחית ולתרום מעבר לנדרש בתהליך החינוך למניעת השימוש בסמים ובאלכוהול בקרב תלמידיהם.

ד. הגורם הישיר המשמעותי ביותר הוא מנהל בית הספר. מנהיגותו החינוכית מתבררת כבעלת השפעה רבה על נטייתם של מורים להתנהג אזרחית בכל הקשור למניעת השימוש בסמים ובאלכוהול בקרב תלמידי כיתתם, אך השפעה זו איננה מוחלטת, קרי מורים יושפעו אף מגורמים אחרים. בין האספקטים במנהיגותו שעלו במחקר מדיניות המנהל כלפי נושא הסמים והאלכוהול, הדרכים בהן הוא מגביר את המודעות לנושא בקרב מוריו, מידת מעורבותו הלכה למעשה בחינוך למניעת השימוש בסמים ובאלכוהול, מידת השיתוף והאוטונומיה שהוא מעניק למורים, המשוב וההתייחסות שהוא מעניק למורים העושים מעל ומעבר בעבודתם, ומידת התמיכה שהוא נותן למורה על מנת שיפעל מעל ומעבר לנדרש ממנו בחינוך למניעת השימוש בסמים ובאלכוהול.

ה. כאשר באקלים בית הספר עסקינן, הרי ששיתוף פעולה בין צוות המורים, עזרה הדדית, ואווירה של "ראש גדול" מעודדת את המורים להתנהג אזרחית בעבודתם במגוון של תחומים. זאת ועוד, כאשר נושא הסמים והאלכוהול בוער בעצמותיהם של מחנכים רבים, המורה המתנהג אזרחית בנושא זה חש שהוא חלק מקבוצה גדולה יותר המעודדת אותו לעשות מעבר לנדרש בכל הקשור למניעת השימוש בחומרים פסיכו-אקטיביים.

ו. גורמים נוספים המשפיעים על נטייתם של מורים להתנהג אזרחית בתחום הסמים והאלכוהול נוגעים ביועצת בית הספר ומחויבותה שלה לתחום זה, ובאתיקה הפרופסיונאלית של המורה. כך, נטייה לפרפקציוניזם בעבודה, תחושת שליחות חינוכית, מחויבות רגשית לילד, אהבה כנה של התלמידים, רצון לסייע ולהגן על הילד, ודחף לבניית אדם טוב יותר בחברה נקשרים על ידי המרואיינים לנטייתו של מורה להתנהג אזרחית.

השפעות ההתנהגות האזרחית

א. ההשפעות החיוביות של נקיטת התנהגויות אזרחיות בעבודת המורה הן קבלת סיפוק עצמי מהצלחת מניעת השימוש בסמים ובאלכוהול בקרב התלמידים או מקיומו של שיעור בו התלמידים הפנימו את הסכנות שבשימוש מעין זה. השפעה חיובית נוספת נוגעת

בהכרה בתרומה הייחודית של המורה לתלמידיו מצד שותפי תפקידו והורי התלמידים וקבלת אמון רב מהתלמידים. המורים דיווחו כי הם זוכים להערכה מצד הורים ועמיתים שונים בשל נטייתם להתנהג אזורחית במגוון תחומים בעבודתם. ההשפעה החיובית האחרונה היא תחושת אפקטיביות בעבודה כתוצאה מהצלחתו של המורה לממש את מטרותיו השונות עם תלמידי כיתתו ולחוש כי הוא מצליח להשפיע על עתידם של תלמידיו ולהניאם מלפנות לדרך רעה.

ב. בין ההשפעות השליליות שזוהו במחקר זה אנו מוצאים יחסים שליליים עם הצוות הבאים לידי ביטוי בעוינות, קנאה, כעסים וכדומה בין המורה המתנהג אזורחית לבין שאר המורים בצוות המורים. השפעה נוספת נוגעת בהתרוקנות האנרגיה של המורה הנובעת מהטיפול האינטנסיבי בתלמידים בעלי התנהגויות סיכוניות אפשריות, ובכלל זה עומס נפשי ורגשי רב, עייפות נפשית, תסכול, אכזבה, וחוסר יכולת להכיל את הבעיות של התלמידים. עומס נפשי זה והמחויבות הרבה כל כך להתנהג אזורחית בעבודה מובילים את מקצת המורים לטעון כי הם משלמים מחיר משפחתי גבוה ואחרים לטעון כי המחיר מתון היות והם מצליחים לאזן בהצלחה בין דרישות הבית לעבודה.

השלכות מעשיות של המחקר

בין המסקנות היישומיות של מחקר זה,

א. חיזוק הצורך להתנהג אזורחית בחינוך למניעה באמצעות דיון בבית הספר בקרב מחנכי כיתות ומורים מקצועיים אודות תפקיד המורה בחינוך למניעה, תוך אזכור ההבחנה בין הדרישות הפורמאליות ממורים לבין הצורך בהתנהגויות אזורחיות של המורה בחינוך זה לשם הגברת האפקטיביות של חינוך זה בבית הספר. חיזוק צורך זה יכול להיעשות באמצעות דיונים רפלקטיביים על חשיבות תכניות המניעה, הדרכים לשכללן, תרומת ההתנהגויות האזורחיות של המורה למורה עצמו ולתלמידיו, חשיפת המורה להתנהגויות אזורחיות בחינוך למניעה, ודרכים לייזום פרויקטים בית ספריים בתחום המניעה.

ב. חיזוק המרכיב הרגשי בהוראה ובחינוך כיתה, ובכלל זה דרכים להבעת אמפתיה כלפי התלמיד וצרכיו, הצורך להגן על התלמיד מפני הסכנות שבסביבתו, דרכים להקשיב לצרכיו ולחוויותיו בתוך ומחוץ לבית הספר, והחשיבות של ליווי התלמיד באופן אישי והדוק במידת הצורך. כאן יש מקום ללמד את המורה על המשמעות של ביקורי בית והדרכים האפקטיביות לקיומם, הכשרת המורים המעוניינים בכך בדיאלוג אישי תלמיד-מורה, ושכלול מיומנויות המורה לאיתור תלמידים הנתונים בסכנת התמכרות או כאלה החשודים בשימוש בחומרים פסיכו-אקטיביים.

ג. עידוד המורה לשלב את נושא הסמים בשיעורי חינוך ובשיעורי המקצוע הואיל ולמורים ניתנת האפשרות (במסגרת האוטונומיה בתפקידם) להעשיר את תכנית המניעה של משרד החינוך בשיעורי חינוך כיתה, ואף לשלב את נושא הסמים והאלכוהול בשיעורי המקצוע אותו הם מלמדים. אוטונומיה זו היא המאפשרת ליוזמי תכניות מניעה לעודד מורים להעשיר את התכניות הללו ולהתאימם לתלמידי כיתתם, ולהחליט על אופן שילובם בשיעור.

ד. קירוב המורים לנושא הסמים והאלכוהול. בין הגורמים העלולים לעכב את הופעתן של

התנהגויות אזרחיות בקרב המורים ביחס לחינוך למניעה הוזכר הפחד מנושא הסמים והחשש של המורה להיפגע רגשית מהעיסוק בנושא זה. לפיכך, ישנה חשיבות רבה להפגת חששם זה של המורים באמצעות מספר דרכים, בהן מתן הסברים נרחבים למורים על הקשר בין הישגים לימודיים לבין התמכרות לחומרים פסיכו-אקטיביים, חשיפת המורים לחומרים פסיכו-אקטיביים שונים, לימוד יסודות הטיפול והמניעה, וזיהוי המורים הנחשבים "ראש גדול" לשם הפיכתם לנציגי הרשות לסמים או משרד החינוך בבית הספר לנושא תחום המניעה לצד היועצת. הדגשת הסכנות להידרדרותה של החברה הישראלית יכולה אף היא לשכנע מורים נוספים להתנהג אזרחית בחינוך למניעה.

ה. הגברת המודעות בקרב מנהלי בתי ספר לנושא המניעה היות וקיימת השפעה רבה של מנהל בית הספר על עידוד הופעתן של התנהגויות אזרחיות בארגון בקרב מורי בית הספר, ובכלל זה בהקשר של החינוך למניעה. לפיכך, יש לעודד מנהלי בתי ספר לכלול את נושא הסמים והאלכוהול בתוך מדיניות בית הספר ובכלל זה, כחלק בלתי נפרד מהתכנון החברתי-ערכי המתקיים בבית הספר מפעם לפעם ולציידם בכלים להנעת המורים בתחום הסמים והאלכוהול.